

Rola biskupa diecezjalnego w procesie skróconym o nieważność małżeństwa

The role of the diocesan bishop in the shortened process for nullity of marriage

ks. dr hab. Jerzy Adamczyk

Wyższe Seminarium Duchowne w Radomiu
ORCID <http://orcid.org/0000-0003-1415-7378>
e-mail: ksjerzyad@wp.pl

Streszczenie: Celem artykułu jest nakreślenie roli biskupa diecezjalnego w procesie skróconym o nieważność małżeństwa. Biskup jest tu jedynym sędzią i nie może tej władzy nikomu delegować. W pierwszej części artykułu ukazano przesłanki dla zastosowania procesu skróconego. W części drugiej przedstawiono elementy formalne konieczne dla wszczęcia procesu skróconego, natomiast część trzecia została poświęcona problematyce biskupa diecezjalnego jako jedynego sędziego w *processus brevior*.

Słowa kluczowe: biskup diecezjalny, proces, sędzia, małżeństwo, prawo kanoniczne, *processus brevior*

Abstract: The aim of the article is to outline the role of the diocesan bishop in the shortened process for nullity of marriage. The bishop is the only judge here and cannot delegate this authority to anyone. The first part of the article presents the reasons for the application of the shortened process. The second part presents the formal elements necessary to initiate the shortened process, while the third part is devoted to the issues of the diocesan bishop as the only judge in the *processus brevior*.

Keywords: diocesan bishop, trial, judge, marriage, canon law, *processus brevior*

Treść: Wstęp. 1. Przesłanki do zastosowania procesu skróconego. 2. Elementy formalne konieczne dla wszczęcia procesu skróconego. 3. Biskup diecezjalny – jedynym sędzią w *processus brevior*. Podsumowanie.

Wstęp

Na nieco ponad miesiąc przed wejściem w życie przepisów zreformowanego procesu małżeńskiego papieża Franciszka, dnia 4 listopada

2015 roku, miała miejsce inauguracja działalności Studium rotalnego na bieżący rok akademicki, z przemówieniem inauguracyjnym arcybiskupa Angelo Becciu, zastępcy Sekretarza Stanu.

Wprowadzając w przemówienie substytutu, dziekan Roty Rzymskiej, monsignor Pio Vito Pinto, odczytał następujące oświadczenie: „Ojciec święty, dla uzyskania definitywnej jasności w aplikacji dokumentów papieskich dotyczących reformy małżeńskiej, poprosił dziekana Roty Rzymskiej, aby została podana wyraźnie do wiadomości *mens* najwyższego ustawodawcy Kościoła odnośnie do dwóch *motu proprio* promulgowanych dnia 8 września 2015 roku: (...) 1. Biskup diecezjalny ma prawo, własne i nienaruszalne, na mocy tej ustawy papieskiej, do wykonywania osobiście funkcji sędziego i erygowania własnego trybunału diecezjalnego (...)”¹.

Jedną z bardziej znaczących i najistotniejszych zmian wprowadzonych przez *motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus* papieża Franciszka, stanowiącą zupełne *novum* w stosunku do obowiązującego ustawodawstwa, jest ustanowienie „procesu małżeńskiego skróconego przed biskupem” (*processus matrimonialis brevior coram Episcopo*). Jest to szczególny rodzaj procedury o stwierdzenie nieważności małżeństwa, różny od dotąd obowiązujących (zwyczajnego i dokumentalnego), który może być zastosowany w przypadkach, w których prośba została zgłoszona przez obojga małżonków lub przez jednego z nich za zgodą drugiego i jest poparta szczególnie oczywistymi argumentami (zeznaniem lub dokumentami, które nie wymagają przeprowadzenia dokładniejszego badania albo dochodzenia, oraz w sposób oczywisty wskazują na nieważność małżeństwa). Ta nadzwyczajna forma procesu *nullitatis matrimonii* z jednej strony oznacza zdecydowane uproszczenie postępowania, z drugiej zaś wskazuje na centralną rolę biskupa diecezjalnego w posłudze sądowniczej, którą wykonuje jako najwyższy sędzia w Kościele partykularnym. To bezpośrednie włączenie biskupa w administrowanie sprawiedliwości, stanowi

¹ P.V. PINTO, *La riforma del processo matrimoniale per la dichiarazione di nullità. Voluta e decisa da Papa Francesco*, L'Osservatore Romano, wyd. pol. 2015, s. 8.

jednocześnie wyraz zaufania Ojca świętego do biskupów diecezjalnych, do ich kompetencji oraz formacji intelektualnej i naukowej².

Processus brevior jest cennym środkiem do osiągnięcia pożądanego przez Papieża szybkości, prostoty, dostępności i oszczędności ekonomicznych w stwierdzeniu nieważności małżeństwa – zawsze z zachowaniem zasady nierozzerwalności i charakteru środków sądowych. Procesy o nieważność małżeństwa to bardzo poważne i odpowiedzialne zadania w Kościele, dotyczą bowiem zbawienia i życia wiecznego, stąd wielka odpowiedzialność biskupa diecezjalnego, szczególnie w procesie skróconym. Rola i kompetencje biskupa w wymienionym procesie stanowią ważny problem naukowy i jemu będzie poświęcone niniejsze przedłożenie.

1. Przesłanki dla zastosowania procesu skróconego

Aby sprawa mogła być rozpatrywana w procesie skróconym przed biskupem, skarga musi być podpisana przez dwie strony bądź przez jedną stronę, ale za zgodą drugiej³. Pierwszym, koniecznym warunkiem wszczęcia procesu skróconego jest zgodne żądanie małżonków. Wówczas obydwie strony wnoszą w sposób bezsprzeczny o stwierdzenie nieważności ich małżeństwa, czego wyrazem jest wspólne podpisanie skargi powodowej. Ponadto żądanie wysunięte przez

² Por. W. GÓRALSKI, „*Processus brevior coram episcopo*” – czy *zupelne novum?*, *Kościół i Prawo* 8 (21) (2019) nr 1, s. 169-170. Należy dodać, że proces skrócony jest wyjątkiem od normy ogólnej, która reguluje sposób postępowania o nieważność małżeństwa na drodze procesu zwykłego. Por. T. GAŁKOWSKI, *Papieska Rada ds. Tekstów Prawnych wobec wątpliwości związanych z Listem apostołskim „Mitis Iudex Dominus Iesus”*, *Ius Matrimoniale* 27 (2016) nr 2, s. 40.

³ Por. FRANCISCUS, *Litterae apostolicae motu proprio datae Mitis Iudex Dominus Iesus*, quibus canones codicis iuris canonici de causis ad matrimonii nullitatem declarandam reformantur, 15.08.2015, kan. 1683, nr 1, Città del Vaticano, Vaticana 2015, tłumaczenie polskie: FRANCISZEK, *List Apostolski Motu Proprio Mitis Iudex Dominus Iesus, reformujący kanony Kodeksu Prawa Kanonicznego dotyczące spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa*, w: *Praktyczny komentarz do Listu apostołskiego motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus papieża Franciszka*, Tarnów 2015, (odtąd: MIDI).

jednego z małżonków może być poparte zgodą drugiego. Jednak sama świadomość złożenia skargi przez małżonka nie wystarczy, zgodnie bowiem z odpowiedziami Papieskiej Rady Tekstów Prawnych, zgoda drugiego małżonka nie może być domniemana, lecz wyrażona w sposób niebudzący wątpliwości⁴.

Drugim koniecznym warunkiem prowadzenia procesu skróconego jest istnienie okoliczności dotyczących faktów lub osób, popartych zeznaniami lub dokumentami⁵, które nie wymagają przeprowadzenia dokładniejszego badania albo dochodzenia oraz w sposób oczywisty wskazujących na nieważność małżeństwa. Zgodnie z art. 14 § 1 *Zasad proceduralnych* w sprawach o stwierdzenie nieważności małżeństwa dołączonych do MIDI, do okoliczności wskazujących w sposób oczywisty na nieważność małżeństwa należą: „taki brak wiary, który może prowadzić do symulacji konsensu lub błędu determinującego wolę, krótki czas pożycia małżeńskiego, aborcja dokonana dla uniknięcia zrodzenia potomstwa, uporczywe pozostawanie w relacji pozamałżeńskiej w czasie zawierania małżeństwa lub wkrótce po ślubie, podstępne zatajenie bezpłodności, poważnej

⁴ Por. PONTIFICIUM CONSILIUM DE LEGUM TEXTIBUS, *Lettera* (1 ottobre 2015), *The Jurist* 75 (2015), s. 664-665: „Proces skrócony nie może być zastosowany, jeśli pozwany milczy, nie podpisuje petycji lub nie deklaruje swojej zgody. Nowy kanon 1683 i Art. 15 norm proceduralnych wyjaśniają, że zgoda petenta i pozwanego (wyrażona przez wspólny podpis stron lub w inny sposób) jest warunkiem wstępnym do rozpoczęcia procesu skróconego. Zgoda obu stron wymagana do wszczęcia tej procedury jest warunkiem *sine qua non*. Ta wyraźna zgoda jest przede wszystkim konieczna, ponieważ proces skrócony jest wyjątkiem od normy ogólnej. O ile ustawodawca sformułował domniemanie dotyczące dyspozycji pozwanego w art. 11 § 2 norm proceduralnych, domniemanie to dotyczy tylko procesu zwykłego, a nie procesu skróconego. Choć zgoda pozwanego może być wyrażona na wiele sposobów, to jednak sposoby te muszą gwarantować publicznie i jednoznacznie jego wolę, także dla ochrony sędziego i stron. W przeciwnym razie proces skrócony nie może zostać przeprowadzony”. Por. A. RYBACZEK, *Proces skrócony o nieważność małżeństwa przed biskupem*, *Kościół i prawo* 6 (19) (2017) nr 2, s. 192-193.

⁵ Por. *Zasady proceduralne w sprawach o stwierdzenie nieważności małżeństwa* dołączone do MIDI, art. 14 § 2, (dalej: *Zasady proceduralne*): „Do dokumentów, które uzasadniają wniosek, należy każdy dokument medyczny, który w sposób oczywisty wyklucza konieczność zasięgnięcia opinii biegłego z urzędu”.

choroby zakaźnej, potomstwa z wcześniejszego związku lub pozbawienia wolności, zawarcie małżeństwa z przyczyny całkowicie obcej życiu małżeńskiemu lub wynikającej z nieoczekiwanej ciąży kobiety, użycie przemocy fizycznej w celu wymuszenia konsensu oraz brak używania rozumu potwierdzony dokumentacją medyczną”. Należy zauważyć, że przytoczone zestawienie okoliczności wymienionych w art. 14 *Zasad proceduralnych* jest przykładowe i otwarte, co sugeruje początkowa fraza zdania: „należy zaliczyć na przykład” i kończące je zwrot „itd.”. Wyraźnie mówi o tym wydane przez Rotę Rzymską *Sussidio applicativo*, gdzie stwierdzono: „jeśli okoliczności dotyczące rzeczy i osób, poparte świadectwami lub dokumentami, wskazują na oczywistą nieważność; rozpoznanie tych okoliczności, które zostały wyliczone w sposób przykładowy w *Zasadach proceduralnych* w art. 14 (...)”⁶.

Jak należy rozumieć przytoczone okoliczności ukazane w art. 14 *Zasad proceduralnych*? Trybunał Apostolski Roty Rzymskiej odpowiada: „Trzeba usunąć dwuznaczności na tym polu, mianowicie: te okoliczności nie są nowymi tytułami nieważności. Chodzi po prostu o sytuacje, które orzecznictwo już od jakiegoś czasu wskazuje jako elementy symptomatyczne nieważności zgody małżeńskiej, które bez trudu mogą być potwierdzone przez świadectwa lub dokumenty o łatwej dostępności. W pewnych przypadkach mogą one przedstawiać taką wartość faktyczną, że w sposób oczywisty sugerują nieważność małżeństwa. W tym kontekście należy zauważyć, że uważna i realistyczna lektura ogólnej sytuacji wiernych w dzisiejszym świecie, łącznie z ich uwarunkowaniami kulturowymi, pozwala dostrzec niejednokrotnie elementy wskazujące na nieważność zgody małżeńskiej, które być może w innym lub wcześniejszym kontekście społeczno-kulturowym nie były widziane w całej ich rozciągłości jako takie”⁷.

⁶ TRIBUNALE APOSTOLICO DELLA ROTA ROMANA, *Sussidio applicativo del Motu pr. Mitis Iudex Dominus Iesus*, Città del Vaticano 2016, nr 3. 3. 1. a 2, (odtąd: *Sussidio applicativo*).

⁷ Tamże, nr 3. 1 b; por. G. NÚÑEZ, *El proceso brevior: exigencias y estructura*, Ius Canonicum 56 (2016), s. 144.

Czy okoliczności opisane w art. 14 *Zasad proceduralnych* można uznać za domniemanie prawne? Domniemanie określa się jako sąd lub rozumowanie, w którym prawdopodobieństwo rzeczy niepewnej wnioskuje się z innej rzeczy pewnej, bezpośrednio związanej z pierwszą. Może być jurydyczne – *praesumptio iuris* – gdy jest określone przez prawo; lub ludzkie, gdy pochodzi z rozumowania sędziego – *praesumptio hominis*⁸. Te dwa domniemanie należą do tzw. *praesumptiones iuris tantum*, które dopuszczają normalne dowody przeciwnie, ponieważ są zwykłymi prawdopodobieństwami. Nie wydaje się, aby wskazania zawarte w art. 14 § 1 *Zasad proceduralnych* stanowiły domniemanie prawne, gdyż nie są one wyraźnie wskazane jako takie⁹. Wniosek ten wzmacnia fakt, że w tym samym dokumencie znajduje się formuła domniemanie wprowadzona przez ustawodawcę: art. 11 § 2 *Zasad proceduralnych* wyraźnie stwierdza: „uważa się”, co znaczy tyle, co „domniemywa się”. Nie wydaje się więc, aby taka była intencja art. 14 *Zasad proceduralnych*.

Tak zatem do prowadzenia procesu skróconego muszą być spełnione łącznie dwie przesłanki: dostrzeżenie wyraźnej nieważności i możliwość jej łatwego udowodnienia. To właśnie będzie musiał sprawdzić wikariusz sądowy na podstawie danych, które posiada na tym etapie: skarga powodowa i towarzyszące jej dokumenty¹⁰.

2. Elementy formalne konieczne dla wszczęcia procesu skróconego

Kiedy istnieje zgodna prośba obu stron małżeństwa, aby wszcząć proces skrócony *coram episcopo* niezbędna jest, jak w przypadku każdego innego procesu, skarga powodowa. W kan. 1684 MIDI dokonane zostało pewnego rodzaju uzupełnienie kan. 1504 KPK/83,

⁸ Por. kan. 1584 KPK/83.

⁹ Por. G. NÚÑEZ, *El proceso brevior: exigencias y estructura...*, s. 144; M. ORTIZ, *Circa l'uso delle presunzioni nelle cause di nullità del matrimonio*, *Ius Ecclesiae* 8 (1996) nr 2, s. 844.

¹⁰ Por. *Tamże*, s. 143.

poprzez stwierdzenie, iż oprócz wymienionych tam elementów, skarga powodowa powinna: 1) przedstawiać krótko, całościowo i jasno fakty, na których opiera się żądanie; 2) wskazać dowody, które mogłyby być natychmiast zebrane przez sędziego; 3) zawierać w załączeniu dokumenty, na których opiera się żądanie¹¹. Takie uszczegółowienie wydaje się zasadne z uwagi na istotę procesu skróconego: tu bowiem nie wystarczy ogólne przedstawienie faktów i dowodów, które w toku postępowania zostaną potwierdzone (bądź nie), ale potrzeba „krótkiej, jasnej i całościowej” argumentacji – nie pozostawiającej wątpliwości i pozwalającej na bezzwłoczne rozpatrzenie. Dlatego też, jeśli chodzi o dowody, które należy wskazać, muszą być one tej natury, aby mogły być „natychmiast zebrane przez sędziego”. Gdy idzie o dokumenty, które muszą być dołączone już do skargi powodowej, a więc te, które mogą uwiarygodnić przekonanie o oczywistej nieważności małżeństwa, warto dodać, iż z uwagi na założenia procesu skróconego należy w sposób szczególny czuwać nad tym, aby były one jednoznaczne w swej treści oraz nie budzące wątpliwości co do autentyczności¹².

Następnym etapem procesu skróconego jest instrukcja sprawy, która zgodnie z celem całej reformy dokonanej przez papieża Franciszka jest uproszczona i powoduje przyspieszenie procedur. Zgodnie z kan. 1685 MIDI wikariusz sądowy w tym samym dekreście, w którym określa formułę wątpliwości, po powołaniu instruktora i asesora wzywa wszystkich, którzy powinni wziąć udział, na posiedzenie, które winno odbyć się w ciągu trzydziestu dni, zgodnie z kan. 1686 MIDI. Jednak na 3 dni przed terminem posiedzenia sądu stronom wolno

¹¹ Por. kan. 1504 KPK/83: „Skarga, przez którą zaczyna się spór, winna: 1° wyrażać wobec jakiego sędziego sprawa jest wnoszona, czego się żąda i od kogo; 2° wskazywać, na jakim uprawnieniu opiera się powód i przynajmniej ogólnie fakty i dowody na poparcie roszczeń; 3° być podpisana przez powoda lub jego pełnomocnika, ze wskazaniem dnia, miesiąca i roku jak również miejsca zamieszkania powoda lub jego pełnomocnika albo miejsca pobytu oznaczonego przez nich dla odbierania akt; 4° wskazywać stałe lub tymczasowe zamieszkanie strony pozwanej”.

¹² Por. U. NOWICKA, *Proces skrócony przed biskupem*, Ius Matrimoniale 27 (2016) nr 1, s. 119-120.

złożyć propozycje kwestii niezwiązanych do skargi powodowej, co do których proszą o przesłuchanie stron lub świadków¹³. Z kolei instruktor, o ile to możliwe, winien zebrać dowody podczas jednego posiedzenia i wyznaczyć termin piętnastu dni na przedstawienie uwag na korzyść wężła oraz wniosków obrończych stron, jeżeli takie zgłaszają¹⁴. Założeniem procesu skróconego jest również to, aby zbieranie dowodów odbyło się podczas jednego tylko posiedzenia. W wydanym przez Rotę Rzymską *Sussidio applicativo* znalazło się wyjaśnienie, że jedynie w razie szczególnej konieczności może mieć miejsce więcej niż jedno posiedzenie¹⁵.

Po otrzymaniu akt, biskup diecezjalny, po konsultacji z instruktorem oraz asesorem, rozważywszy uwagi obrońcy wężła i wnioski obrończe stron, gdy takie zgłoszono, jeżeli osiągnął moralną pewność co do nieważności małżeństwa, winien wydać wyrok. W przeciwnym razie przekazuje sprawę do procesu zwykłego. Pełny tekst wyroku wraz z uzasadnieniem winien zostać jak najszybciej notyfikowany stronom¹⁶.

Trzeba jednak pamiętać, że pewność moralną, którą biskup musi osiągnąć, aby wydać wyrok, określa art. 12 *Zasad proceduralnych* dołączonych do MIDI, który podejmuje to, co nakazuje art. 247 § 2 *Instrukcji procesowej Dignitas connubii*¹⁷, gdzie zapisano: „Do

¹³ Por. *Zasady proceduralne*, art. 17.

¹⁴ Por. kan. 1686 MIDI.

¹⁵ Por. *Sussidio applicativo*, nr 3.2.a; por. U. NOWICKA, *Proces skrócony przed biskupem...*, s. 120-121.

¹⁶ Por. kan. 1687 MIDI.

¹⁷ Por. PONTIFICIUM CONSILIIUM DE LEGUM TEXTIBUS, *Instructio servanda a Tribunalibus diocesis et interdiocesis in pertractandis causis nullitatis Matrimonii Dignitas Connubii*, 25.01.2005, *Communicationes* 37 (2005), s. 11-92, tekst polski: T. ROZKRUT (red.), *Komentarz do Instrukcji procesowej Dignitas connubii*, Sandomierz 2007, (odtąd: DC): Art. 247 § 1. „Aby orzec nieważność małżeństwa, sędzia winien mieć pewność moralną o jego nieważności. § 2. Dla uzyskania tej wymaganej przez prawo pewności moralnej, nie wystarcza pewność wynikająca z dokumentów i domniemań, lecz winna być wykluczona wszelka pozytywna możliwość błędu, tak co do stanu prawnego, jak i faktycznego, chociażby nie jest wykluczona czysto teoretyczna możliwość popełnienia błędu”.

osiągnięcia pewności moralnej, wymaganej przez prawo, nie wystarczy przeważające znaczenie dowodów i poszlak, ale wymaga się, aby została wykluczona jakakolwiek roztropna pozytywna wątpliwość popełnienia błędu tak co do prawa, jak i co do ustaleń faktycznych, chociaż nie wyklucza się czystej możliwości czegoś przeciwnego¹⁸. Jest to ważne, aby nie traktować przykładów z art. 14 § 1 *Zasad proceduralnych* dołączonych do MIDI jako „automatycznych” przyczyn nieważności małżeństwa, innymi słowy, dopiero gdyby zostały udowodnione obiektywne przesłanki nieważności małżeństwa na skutek wymienionych egzemplarycznie okoliczności z art. 14 § 1 *Zasad proceduralnych*, biskup musiałby uznać, że nieważność istnieje i w konsekwencji wydać wyrok. Trzeba przypomnieć, że przypadki podobne do przykładów z art. 14 § 1 *Zasad proceduralnych* zostały wyraźnie odrzucone przez Sygnaturę Apostolską jako „automatyczne przypadki” nieważności, i to postanowienie sędziowie powinni stosować w swoim trybunale¹⁹.

W kwestii zaskarżenia i wykonania wyroku, to od wyroku biskupa przysługuje apelacja do metropolity lub do Roty Rzymskiej; jeżeli wyrok został wydany przez metropolitę przysługuje apelacja do najstarszego sufragana; od wyroku innego biskupa, który nie ma zwierzchnika niższego niż Biskup Rzymski, przysługuje apelacja do

¹⁸ Mentalność rozwodowa świata zachodniego i jej wpływ na sferę kościelną skłoniły niektórych papieży do wypowiedzenia się na temat pojęcia pewności moralnej stosowanej w procesach o stwierdzenie nieważności małżeństwa. Aktualna definicja pewności moralnej pochodzi z przemówień do Roty Rzymskiej: PIUS XII, *Allocutiones Ad praelatos auditores ceterosque officiales et administros tribunalis s. Romanae rotae necnon eiusdem tribunalis advocatos et procuratores*, 1.09.1942, AAS 34 (1942), s. 338-343; IOANNES PAULUS II, *Allocutiones Ad Tribunalis Sacrae Romanae Rotae Decanum, Praelatos Auditores, Officiales et Advocatos, novo Litibus iudicandis ineunte anno: de veritate iustitiae matre*, 4.02.1980, AAS 72 (1980), s. 172-178; por. Z. GROCHOLEWSKI, *Pewność moralna jako klucz do lektury norm procesowych*, *Ius Matrimoniale* 3 (9) (1998), s. 18-19.

¹⁹ Por. SUPREMO TRIBUNALE DELLA SEGNETURA APOSTOLICA, *Decreto particolare Praesumptiones facti pro causis nullitatis matrimonii* (13.12.1995), *Ius Ecclesiae* 8 (1996) nr 2, s. 821-824. Por. M. ORTIZ, *Circa l'uso delle presunzioni nelle cause di nullità del matrimonio...*, s. 848.

biskupa wybranego na stałe przez siebie. Jeżeli w sposób oczywisty wynika, że apelacja ma na celu jedynie działanie na zwłokę, metropolita lub najstarszy sufragan lub biskup wybrany na stałe przez innego biskupa, który nie ma zwierzchnika niższego niż Biskup Rzymski, lub dziekan Roty Rzymskiej winni ją od razu odrzucić swoim dekretem; jeżeli natomiast apelacja zostanie przyjęta, sprawę należy przekazać do procesu zwykłego na drugim stopniu²⁰.

3. Biskup diecezjalny – jedynym sędzią w *processus brevior*

W centrum swojej reformy procesu o stwierdzenie nieważności małżeństwa papież Franciszek stawia postać biskupa diecezjalnego, który jest pasterzem i głową swojego Kościoła lokalnego, a zatem sędzią powierzonych mu wiernych. Znając delikatność spraw małżeńskich, Franciszek wyjaśnia, że biskup diecezjalny, wraz z następcą Piotra, może być największym gwarantem katolickiej jedności w wierze i dyscyplinie²¹. Franciszek wyraźnie stwierdza, że „biskup osobiście w swoim Kościele, w którym jest ustanowiony pasterzem i głową, tym samym jest sędzią wobec wiernych, którzy zostali mu powierzeni. Należy zatem oczekiwać, że zarówno w dużych jak i małych diecezjach biskup osobiście da sygnał do odnowy struktur kościelnych, oraz że nie pozostawi on całkowicie funkcji sądowniczej w sprawach małżeńskich urzędом kurialnym. Powinno się to odnosić szczególnie do procesu skróconego, który zostaje ustanowiony w celu rozpatrzenia spraw, w których istnieją najbardziej ewidentne przesłanki nieważności”²². Zwrot „sam biskup jest sędzią”, użyty jako tytuł III

²⁰ Por. kan. 1687 § 3-4 MIDI. Procedura, wyrokowanie i apelacja w procesie skróconym budzą wśród kanonistów wiele obaw i zastrzeżeń o obiektywne wykrycie prawdy o danym małżeństwie. Zob. np. U. NOWICKA, *Proces skrócony przed biskupem...*, s. 119-127.

²¹ Por. K. KRAKOWSKI, *La figura ed i compiti processuali del Vescovo diocesano nel processo matrimoniale secondo la riforma del Papa Francesco*, *Rocznik Teologii Katolickiej* 15 (2016) nr 2, s. 191.

²² nr III MIDI.

części „Podstawowych założeń” MIDI, świadczy o przypisaniu formy procesu skróconego do urzędu pasterskiego biskupa²³.

Jednym z podstawowych obowiązków biskupa diecezjalnego jest rządzenie powierzonym mu Kościołem partykularnym, w związku z czym posiada władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą²⁴. W każdej diecezji sędzią pierwszej instancji jest biskup diecezjalny, który na mocy prawa Bożego, z chwilą objęcia urzędu staje się sędzią²⁵.

W MIDI eksponuje się postać biskupa jako jedyne sędziego w *processus brevior*. Oto stosowne teksty: „Sam Biskup jest sędzią. (...) Powinno się to odnosić szczególnie do procesu skróconego, który zostaje ustanowiony w celu rozpatrzenia spraw, w których istnieją najbardziej ewidentne przesłanki nieważności”²⁶. „Właśnie z tego powodu postanawiam, aby w takim procesie (skróconym J.A.) sędzią był ustanowiony osobiście biskup, który mocą swego zadania pasterskiego daje największą gwarancję katolickiej jedności z Piotrem w wierze i dyscyplinie”²⁷. „Jedynie do biskupa diecezjalnego należy orzekanie w sprawach o nieważność małżeństwa w procesie skróconym”²⁸. „Po otrzymaniu akt, biskup diecezjalny, po konsultacji z instruktorem oraz asesorem, rozważywszy uwagi obrońcy wężła i wnioski obrończe stron, gdy takie zgłoszono, jeżeli osiągnął moralną pewność co do nieważności małżeństwa, winien wydać wyrok”²⁹. „Jeżeli instrukcja sprawy jest prowadzona przez trybunał międzydiecezjalny, wyrok wydaje biskup tego miejsca, na podstawie którego ustala się właściwość

²³ Por. A. RYBACZEK, *Proces skrócony o nieważność małżeństwa przed biskupem...*, s. 194.

²⁴ Por. kan. 391 § 1 KPK/83.

²⁵ Por. kan. 1419 § 1 KPK/83; art. 22 § 1. DC Biskupa jest *iudex natus* w swoim kościele partykularnym.

²⁶ nr III MIDI.

²⁷ *Tamże*, nr IV; por. K. KRAKOWSKI, *La figura ed i compiti...*, s. 198.

²⁸ Kan. 1683 MIDI.

²⁹ *Tamże*, kan. 1687 § 1.

w rozumieniu kan. 1672. Biskup diecezjalny ustala według swojej roztropności sposób ogłoszenia wyroku³⁰.

Także w *Sussidio applicativo* wydanym przez Rotę Rzymską ukazuje się figurę biskupa jako jedynego sędziego w *processus brevior*. Autorzy piszą: „Sam Biskup jest sędzią. Biskup w swoim Kościele jako ojciec i sędzia, jest ikoną Chrystusa-Sakramentu. Dlatego Biskup ma osobiście być sędzią dając znak władzy sakramentalnej. Jest to ważne zwłaszcza w procesie skróconym³¹; „Konieczność uproszczenia i przyspieszenia procedur doprowadziła do: (...) Ustanowienia nowego procesu, skróconego, do zastosowania w przypadkach bardziej oczywistych nieważności, z udziałem osobistym Biskupa w momencie decyzji³²; „W procesie skróconym, (...) sędzią jednoosobowym jest sam Biskup, który mocą swojego urzędu pasterskiego jest z Piotrem największym gwarantem jedności katolickiej w wierze i dyscyplinie³³.

Instrukcja *Studia prawa kanonicznego w świetle reformy procesu małżeńskiego* Kongregacji Edukacji Katolickiej stwierdza, że „Taka znajomość nauk świętych (także bez stopni akademickich) wraz z łaską sakramentalną święceń biskupich jest wystarczająca dla każdego Biskupa, przez swą naturę w pełni odpowiednią, do przeprowadzenia każdego procesu małżeńskiego, także tego skróconego³⁴.

Tak więc biskup (i zrównani z nim w prawie³⁵) pełni kluczową i jedyną rolę w procesie skróconym. Kan. 1683 MIDI stwierdza: „Jedynie do biskupa diecezjalnego należy orzekanie w sprawach o nieważność małżeństwa w procesie skróconym”. „Wydanie wyroku należy do

³⁰ *Zasady proceduralne*, art. 19 i 20 § 1.

³¹ *Sussidio applicativo*, nr 1.

³² *Tamże*, nr 3.

³³ *Tamże*, nr 2.2.1.

³⁴ CONGREGAZIONE PER L'EDUCAZIONE CATTOLICA, *Istruzione Studi di Diritto Canonico alla luce della riforma del processo matrimoniale*, 29.04.2018, AAS 110 (2018), nr 2, s. 661-664, 659-682.

³⁵ Por. kan. 368, 370-371 KPK/83.

Biskupa diecezjalnego i ta wyłączna właściwość nie może być delegowana Trybunałowi diecezjalnemu lub międzydiecezjalnemu”³⁶.

Polski kanonista T. Rozkrut zauważa, że uproszczona procedura procesów małżeńskich „niewątpliwie wymaga, aby tak sam proces jak i uzasadnienie wydanego wyroku pozytywnego, były na maksymalnie wysokim poziomie, oraz po drugie, zaistnienie tzw. «procesu biskupiego», o którym stanowią nowe kan. 1683-1687 MIDI, niewątpliwie wymaga wzorcowego zachowania biskupa diecezjalnego, kiedy występuje jako sędzia w konkretnym przypadku. Jest to problematyka, do której często powraca papież Franciszek, także podczas ostatniego spotkania w dniu 21 lutego 2020 roku, z Papieską Radą ds. Tekstów Prawnych, wskazał, że biskupi muszą coraz bardziej być świadomi, że są także sędziami w powierzonych im wspólnotach wiernych. Niewątpliwie nakłada to na poszczególnych biskupów diecezjalnych dużą odpowiedzialność osobistą, o czym mówi bardzo wyraźnie Instrukcja Kongregacji Wychowania Katolickiego z dnia 29 kwietnia 2018 roku, na temat studiów prawa kanonicznego w świetle reformy procesu małżeńskiego. Konkretnie: «wykonywanie urzędu sędziego w *processus brevior* wymaga od biskupa diecezjalnego rzeczywistej znajomości materialnego prawa małżeńskiego oraz procesowego», czytamy w Instrukcji Kongregacji Wychowania Katolickiego”³⁷. Trzeba więc powiedzieć, że reforma procesowa papieża Franciszka zobowiązuje biskupów diecezjalnych do pogłębienia znajomości prawa kanonicznego”³⁸.

Instrukcja Kongregacji Wychowania Katolickiego z dnia 29 kwietnia 2018 roku na temat studiów prawa kanonicznego w świetle reformy procesu małżeńskiego zawiera następujący zapis: „A zatem wykonywanie urzędu sędziego w *processus brevior* wymaga od biskupa diecezjalnego rzeczywistej znajomości materialnego prawa małżeńskiego

³⁶ *Sussidio applicativo*, nr 3.3.

³⁷ T. ROZKRUT, *Zadania bieglego w zreformowanym przez papieża Franciszka procesie małżeńskim*, *Ius Matrimoniale* 30 (2019) nr 1, s. 18-19.

³⁸ Por. TENŻE, *Rola adwokata w zreformowanym procesie małżeńskim*, *Biuletyn Stowarzyszenia Kanonistów Polskich* 28 (2018) nr 31, s. 154.

oraz procesowego: roztropność powinna zatroszczyć się o zagwarantowanie, aby niektórzy uczestnicy *processus brevior* posiadali stopień akademicki licencjata w prawie kanonicznym³⁹.

Właściwym do wydania wyroku w *processus brevior* jest biskup diecezjalny, „który po skonsultowaniu się z instruktorem i asesorem, winien rozważyć uwagi obrońcy węzła (konieczne) i obrony stron (ewentualne), i jeśli osiągnie pewność moralną co do nieważności małżeństwa, wyda wyrok o nieważności”⁴⁰. Instruktorem może być wikariusz sądowy, ale także duchowni lub świeccy, którzy odznaczają się dobrymi obyczajami, roztropnością i wiedzą, natomiast asesorami, zatwierdzonymi przez Biskupa do tego zadania, mogą być duchowni lub świeccy, godziwego zachowania⁴¹. Łatwo zauważyć, że jedynie oficjał sądu, który może, lecz nie musi być instruktorem w procesie skróconym, ma wystarczające kwalifikacje naukowe i intelektualne w przygotowaniu i doradzaniu biskupowi diecezjalnemu przed wyrokowaniem w tym procesie. Bowiem „Zarówno wikariusz sądowy, jak i pomocniczy wikariusze sądowi winni być (...) doktorami lub przynajmniej licencjatami prawa kanonicznego”⁴². Natomiast instruktorzy, a szczególnie asesorzy mają postawione małe wymagania odnośnie do formacji kanonistycznej.

Obawy o poziom prowadzenia *processus brevior* i wyjawienie obiektywnej prawdy o nieważności danego małżeństwa spotęgował Komunikat Kongregacji Edukacji Katolickiej z dnia 5 czerwca 2018 roku, informujący o zmianie punktu 2 Instrukcji Kongregacji Wychowania Katolickiego z dnia 29 kwietnia 2018 roku na temat studiów prawa kanonicznego w świetle reformy procesu małżeńskiego. Mianowicie dotychczasowy tekst: „A zatem wykonywanie urzędu sędziego w *processus brevior* wymaga od biskupa diecezjalnego rzeczywistej znajomości materialnego prawa małżeńskiego oraz procesowego:

³⁹ CONGREGAZIONE PER L'EDUCAZIONE CATTOLICA, Istruzione *Studi di Diritto Canonico...*, nr 2.

⁴⁰ *Sussidio applicativo*, nr 3.3.

⁴¹ Por. *Sussidio applicativo*, nr 3.2 a-b.

⁴² Kan. 1420 § 4 KPK/83.

roztropność powinna zatroszczyć się o zagwarantowanie, aby niektórzy uczestnicy *processus brevior* posiadali stopień akademicki licencjata w prawie kanonicznym”, zmieniono na: „Aby rozwiać niektóre wątpliwości pojawiające się w związku z Instrukcją o studiach prawa kanonicznego w świetle reformy procesu małżeńskiego, wydaną przez Kongregację Edukacji Katolickiej dnia 29 kwietnia 2018 roku, a co dotyczy kompetencji Biskupa diecezjalnego w zastosowaniu *processus brevior* (n. 2), Ojciec Święty podczas audiencji udzielonej Prefektowi tejże Kongregacji w dniu 5 czerwca 2018 roku autoryzował modyfikację wspomnianego paragrafu, który jest zastąpiony następującym tekstem uznany za definitywny i autentyczny:

Należy wymienić osoby, które bezpośrednio lub pośrednio są zaangażowane w sprawy sądownictwa kościelnego, na różnych poziomach aktywności powiązanych z procesami kanonicznymi dotyczącymi orzekania nieważności małżeństwa:

Biskup, dla którego kan. 378 § 1, n. 5 KPK/83 wymaga «doktoratu lub przynajmniej licencjatu z Pisma Świętego, teologii lub prawa kanonicznego, uzyskanego w instytucie studiów wyższych, zatwierdzonym przez Stolicę Apostolską, lub prawdziwej biegłości w tych dyscyplinach». Taka znajomość nauk świętych (także bez stopni akademickich) wraz z łaską sakramentalną święceń biskupich jest wystarczająca dla każdego Biskupa, przez swą naturę w pełni odpowiedzialną, do przeprowadzenia każdego procesu małżeńskiego, także tego skróconego (9). Co jednak nie wyklucza, że roztropność może podpowiadać biskupowi, aby zaangażować współpracowników jeszcze bardziej kompetentnych w prawie kanonicznym, co jednak zawsze pozostawia się pełnej dyskrekcji według okoliczności poszczególnych przypadków. Przypis nr 9 brzmi: „Jeśli jest to pewne na poziomie prawa, to nie można zapominać, że biskup na bazie mandatu od Boga do bycia pasterzem swojej owczarni posiada bardziej niż ktokolwiek inny łaskę i urząd do zrozumienia i działania dla prawdziwego dobra dusz. A więc jest zdolny do tworzenia sprawiedliwości i miłości,

prawdy i miłosierdzia także w tym obszarze małżeńskim, w którym wielu doświadczyło kruchości ludzkiej kondycji”⁴³.

Jak widać w sposób istotny zmniejszono wymagania z zakresu wiedzy kanonistycznej biskupowi diecezjalnemu, jedynemu sędziemu w *processus brevior*. Jest to niepokojące. Czy biskup (każdy biskup) posiadający nawet doktorat z Pisma Świętego, czy teologii ma wystarczający zasób wiedzy kanonistycznej do bycia sędzią i to we wszelkich procesach małżeńskich? Czy jego wykształcenie kanonistyczne pozostające na poziomie seminarium duchownego jest odpowiednie do tak odpowiedzialnych zadań? Według *Komunikatu Kongregacji Edukacji Katolickiej* z dnia 5 czerwca 2018 roku zaangażowanie przez biskupa współpracowników jeszcze bardziej kompetentnych w prawie kanonicznym od niego, pozostawiono jedynie jego roztropności. Jakaż jest dysproporcja między wykształceniem kanonistycznym wikariusza sądowego i pomocniczych wikariuszy sądowych, „którzy winni być (...) doktorami lub przynajmniej licencjatami prawa kanonicznego”⁴⁴, oraz sędziami diecezjalnymi, którzy „winni być nienaruszonej sławy i doktorami lub przynajmniej licencjatami prawa kanonicznego”⁴⁵. Także rzecznik sprawiedliwości i obrońca węzła mają być doktorami lub licencjatami prawa kanonicznego”⁴⁶. Także adwokat ma być doktorem prawa kanonicznego lub skądinąd prawdziwie biegłym⁴⁷.

Co to znaczy, że kandydat na biskupa, który nie posiada w naszym przypadku doktoratu lub przynajmniej licencjatu z prawa kanonicznego, osiągnął prawdziwą biegłość w tej dyscyplinie? Jest to

⁴³ CONGREGAZIONE PER L'EDUCAZIONE CATTOLICA, *Ruolo del Vescovo nel processo più breve*, L'Osservatore Romano, wyd. pol. ... (2018) nr 151, s. 8. Istruzione *Studi di Diritto Canonico alla luce della riforma del processo matrimoniale* została opublikowana w „Acta Apostolicae Sedis” 110 (2018) na s. 662 z przytoczoną poprawką; CONGREGATIO DE INSTITUTIONE CATHOLICA, *Instructio Studia iuris canonici sub luce processus matrimonialis reformationis*, 27.04.2018, AAS 110 (2018), s. 662. s. 659-682.

⁴⁴ Kan. 1420 § 4 KPK/83.

⁴⁵ Kan. 1421 § 3 KPK/83.

⁴⁶ Kan. 1435 KPK/83.

⁴⁷ Por. kan. 1483 KPK/83.

oczywiście przedmiotem oceny Stolicy Apostolskiej, ale w jaki sposób kandydat na biskupa ma zdobyć prawdziwą biegłość prawniczą. Obecnie, kiedy papież Franciszek przypomniął sędowniczą rolę biskupa (przypomniał, bo biskupi diecezjalni, choć mówi się o każdym biskupie, nigdy tej władzy nie stracili, gdyż jest ona z prawa Bożego), winno się zwracać dużą uwagę na wiedzę kanonistyczną zarówno kandydatów na biskupów, jak i biskupów, którzy winni tę wiedzę zdobywać i uzupełniać, skoro rozstrzygają sprawy odnoszące się do spokoju sumień i zbawienia wiecznego. Niewątpliwie nadal obowiązuje biskupów obowiązek „rzeczywistej znajomości materialnego prawa małżeńskiego oraz procesowego” zawarty w pierwotnej wersji Instrukcji Kongregacji Wychowania Katolickiego z dnia 29 kwietnia 2018 r. I trzeba dodać, że jest to obowiązek prawny. Natomiast „na Konferencji Biskupów spoczywa niemałe zadanie pomagania Biskupom w owocnej aplikacji nowego procesu małżeńskiego”⁴⁸.

Najwyższy prawodawca stwierdza, że „taka znajomość nauk świętych (także bez stopni akademickich) wraz z łaską sakramentalną święceń biskupich jest wystarczająca dla każdego Biskupa, przez swą naturę w pełni odpowiednią, do przeprowadzenia każdego procesu małżeńskiego, także tego skróconego”⁴⁹. A przecież św. Tomasz z Akwinu, już w pierwszej kwestii *Sumy teologicznej* mówi, że „Łaska nie niszczy natury, lecz ją udoskonala” (*Gratia non tollit naturam sed perficit*)⁵⁰. Nie jest celem autora polemizowanie z prawem kościelnym czy najwyższym prawodawcą, ale stojąc na gruncie naukowym, celem tych refleksji jest troska o najwyższy poziom procesów kościelnych, w tym małżeńskich i dojście do prawdy o sytuacji prawnej konkretnych małżeństw.

⁴⁸ *Sussidio applicativo*, nr 2.

⁴⁹ CONGREGAZIONE PER L'EDUCAZIONE CATTOLICA, *Ruolo del Vescovo nel processo più breve...*

⁵⁰ Por. S. THOMAS DE AQUINO, *Summa Theologiae*, I, 1, 8 ad 2.

Podsumowanie

Jedną z bardziej znaczących zmian wprowadzonych przez motu proprio *Mitis Iudex Dominus Iesus* papieża Franciszka, jest ustanowienie procesu małżeńskiego skróconego przed biskupem. Jest to szczególnie rodzaj procedury o stwierdzenie nieważności małżeństwa, różny od dotąd obowiązujących (zwyczajnego i dokumentalnego), który może być zastosowany w przypadkach, w których prośba została zgłoszona przez obojga małżonków lub przez jednego z nich za zgodą drugiego i jest poparta szczególnie oczywistymi argumentami (zeznaniem lub dokumentami, które nie wymagają przeprowadzenia dokładniejszego badania albo dochodzenia, oraz w sposób oczywisty wskazują na nieważność małżeństwa). Ta nadzwyczajna forma procesu *nullitatis matrimonii* z jednej strony oznacza zdecydowane uproszczenie postępowania, z drugiej zaś wskazuje na centralną rolę biskupa diecezjalnego w posłudze sądowniczej, którą wykonuje jako najwyższy sędzia w Kościele partykularnym.

Aby sprawa mogła być rozpatrywana w procesie skróconym przed biskupem, skarga musi być podpisana przez dwie strony bądź przez jedną stronę, ale za zgodą drugiej. Drugim koniecznym warunkiem prowadzenia procesu skróconego jest istnienie okoliczności dotyczących faktów lub osób, popartych zeznaniem lub dokumentami, które nie wymagają przeprowadzenia dokładniejszego badania albo dochodzenia oraz w sposób oczywisty wskazujących na nieważność małżeństwa.

W centrum swojej reformy procesu o stwierdzenie nieważności małżeństwa papież Franciszek stawia postać biskupa diecezjalnego, który jest pasterzem i głową swojego Kościoła lokalnego, a zatem sędzią powierzonych mu wiernych. Szczególnie w procesie skróconym biskup (i zrównani z nim w prawie) pełni kluczową i jedyną rolę. Wyłącznie do biskupa diecezjalnego należy orzekanie w sprawach o nieważność małżeństwa w procesie skróconym. Jest jasne, że jako sędzia w *processus brevior* biskup diecezjalny winien posiadać rzeczywistą znajomość materialnego prawa małżeńskiego oraz procesowego,

a konsekwentnie ma doskonalić swoją wiedzę kanonistyczną i ciągle ją uaktualniać.

References

Źródła

- Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 25.01.1983, AAS 75 (1983), pars II, s. 1-317; *Kodeks prawa kanonicznego promulgowany przez papieża Jana Pawła II w dniu 25 stycznia 1983 roku*. Stan prawny na dzień 18 maja 2022 roku. Zaktualizowany przekład na język polski, Poznań 2022.
- CONGREGATIO DE INSTITUTIONE CATHOLICA, *Instructio Studia iuris canonici sub luce processus matrimonialis reformationis*, 27.04.2018, AAS 110 (2018), s. 659-682.
- CONGREGAZIONE PER L'EDUCAZIONE CATTOLICA, *Istruzione Studi di Diritto Canonico alla luce della riforma del processo matrimoniale*, 29.04.2018, AAS 110 (2018), s. 659-682
- CONGREGAZIONE PER L'EDUCAZIONE CATTOLICA, *Ruolo del Vescovo nel processo più breve*, L'Osservatore Romano, wyd. pol. 2018 nr 151, s. 8
- FRANCISCUS, *Litterae apostolicae motu proprio datae Mitis Iudex Dominus Iesus, quibus canones codicis iuris canonici de causis ad matrimonii nullitatem declarandam reformantur*, 15.08.2015, Città del Vaticano, Vaticana 2015, tłumaczenie polskie: FRANCISZEK, *List Apostolski Motu Proprio Mitis Iudex Dominus Iesus, reformujący kanony Kodeksu Prawa Kanonicznego dotyczące spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa*, w: *Praktyczny komentarz do Listu apostolskiego motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus papieża Franciszka*, Tarnów 2015.
- IOANNES PAULUS II, *Ad Tribunalis Sacrae Romanae Rotae Decanum, Praelatos Auditores, Officiales et Advocatos, novo Litibus iudicandis ineunte anno: de veritate iustitiae matre*, 4.02.1980, AAS 72 (1980), s. 172-178.
- PIUS XII, *Ad praelatos auditores ceterosque officiales et ministros tribunalis s. Romanae rotae necnon eiusdem tribunalis advocatos et procuratores*, 1.09.1942, AAS 34 (1942), s. 338-343.
- PONTIFICIUM CONSILIUM DE LEGUM TEXTIBUS, *Instructio servanda a Tribunalibus dioecesanis et interdioecesanis in pertractandis causis nullitatis Matrimonii Dignitas Connubii*, 25.01.2005, *Communicationes* 37 (2005), s. 11-92, tekst polski: T. ROZKRUT (red.), *Komentarz do Instrukcji procesowej Dignitas connubii*, Sandomierz 2007
- PONTIFICIUM CONSILIUM DE LEGUM TEXTIBUS, *Lettera* (1 ottobre 2015), *The Jurist* 75 (2015),
- SUPREMO TRIBUNALE DELLA SEGNETURA APOSTOLICA, *Decreto particolare Praesumptiones facti pro causis nullitatis matrimonii* (13.12.1995), *Ius Ecclesiae* 8 (1996) nr 2, s. 821-824.
- TRIBUNALE APOSTOLICO DELLA ROTA ROMANA, *Sussidio applicativo del Motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus*, Città del Vaticano 2016

Literatura

- GAŁKOWSKI T., *Papieska Rada ds. Tekstów Prawnych wobec wątpliwości związanych z Listem apostołskim Mitis Iudex Dominus Iesus*, Ius Matrimoniale 27 (2016) nr 2, s. 21-53.
- GÓRALSKI W., „*Processus brevior coram episcopo*” – czy zupełne novum?, Kościół i Prawo 8 (21) (2019) nr 1, s. 169-186.
- GROCHOLEWSKI Z., *Pewność moralna jako klucz do lektury norm procesowych*, Ius Matrimoniale 3 (9) (1998), s. 9-43.
- KRAKOWSKI K., *La figura ed i compiti processuali del Vescovo diocesano nel processo matrimoniale secondo la riforma del Papa Francesco*, Rocznik Teologii Katolickiej 15 (2016) nr 2, s. 189-205.
- NOWICKA U., *Proces skrócony przed biskupem*, Ius Matrimoniale 27 (2016) nr 1, s. 109-128.
- NÚÑEZ G., *El proceso brevior: exigencias y estructura*, Ius Canonicum 56 (2016), s. 135-155.
- ORTIZ M., *Circa l'uso delle presunzioni nelle cause di nullità del matrimonio*, Ius Ecclesiae 8 (1996) nr 2, s. 839-850.
- PINTO P.V., *La riforma del processo matrimoniale per la dichiarazione di nullità. Voluta e decisa da Papa Francesco*, L'Osservatore Romano, wyd. pol. 2015
- ROZKRUT T., *Rola adwokata w zreformowanym procesie małżeńskim*, Biuletyn Stowarzyszenia Kanonistów Polskich 28 (2018) nr 31, s. 143-161.
- ROZKRUT T., *Zadania biegłego w zreformowanym przez papieża Franciszka procesie małżeńskim*, Ius Matrimoniale 30 (2019) nr 1, s. 17-37.
- RYBACZEK A., *Proces skrócony o nieważność małżeństwa przed biskupem*, Kościół i Prawo 6 (19) (2017) nr 2, s. 191-205.

Nota o autorze

ks. dr hab. Jerzy Adamczyk – wykładowca Wyższego Seminarium Duchownego w Radomiu; zainteresowania naukowe: prawo o posłudze nauczania i uświęcania, prawo małżeńskie i ustrój hierarchiczny Kościoła.